

<https://doi.org/10.15407/rksu.42.047>

УДК [061.22Просвіта:002](477.83-25)»1869»

Володимир Пашук, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, старший науковий співробітник
відділу нової історії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України (Львів, Україна)
ORCID: 0000-0002-3536-1848
E-mail: volparo@gmail.com

«ЗОРЯ» — ПЕРША ПРОСВІТЯНСЬКА ЧИТАНКА (ЛЬВІВ, 1869)

Мета роботи. З'ясувати характер та ідейно-тематичну спрямованість першої просвітянської читанки «Зоря». **Методологія.** У процесі дослідження використано методи порівняльного та комплексно-структурного аналізу й синтезу, які дозволили подати загальний огляд читанки, її складових частин, охарактеризувати зміст, окреслити ідейно-тематичний вираз, що стосувався популяризації наукових знань з географії, етнографії, а також формування етичних норм суспільства відповідно до ідеологічних засад новоствореного Товариства «Просвіта». **Наукова новизна.** Вперше досліджено структуру, характер, спрямованість першої просвітянської читанки. **Висновки.** «Зоря» — це перше видання під егідою Товариства, спрямоване на виконання статутних цілей та завдань, деталізованих в ідеологічних засадах, що мало особливе значення, оскільки читанка стала репрезентацією нової організації, виконувала функцію її візитівки, викликала зацікавлення новою інституцією, якою було маловідоме у краю Товариство, та новою справою, орієнтованою на просвіту народу його мовою. Характер просвітницької діяльності визначила її структура, засвідчена співвідношенням науково-популярних текстів з етичними. Отож із 26 текстів п'ять стосувалися наукових знань, а 21 текст був спрямований на формування етичних норм. Тобто власне формування моральних норм було у виданні пріоритетним. Крім того, доведено, що започаткована новоствореним Товариством діяльність, результатом якої стала читанка «Зоря», разом означала і початок сталої, безперервної,

Цитування: Пашук В. «Зоря» — перша просвітянська читанка (Львів, 1869). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 3 (42). С. 47—62. <https://doi.org/10.15407/rksu.42.047>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

що прийшла на зміну спорадичним друкам окремих творів, народної видавничої справи, базованої винятково на народній мові, яка ідейно й тематично відповідала інтересам, духовно-інтелектуальним потребам, розвитку суспільства. Водночас застосований у підготовці першого альманаху підхід став у майбутньому основою формування методики видавничої діяльності цієї просвітницької структури. А це означало, що тоді була вироблена відповідна організаційно-видавнича методична база, яка вдосконалювалася, модифікувалася й стала основою для діяльності орієнтованого на потреби народу видавництва.

Ключові слова: «Зоря» — читанка для сільських людей», Товариство «Просвіта», просвітянський альманах, просвітянські ідеологічні засади, популяризація наукових знань, формування етичних норм.

Актуальність теми дослідження. Важливість окресленої теми визначається соціальною направленістю явища, яке варто розглядати у двох площинах: насамперед у площині дослідження перших кроків новоствореного Товариства «Просвіта», що стосувалися підготовчих заходів та виходу у світ перших друків, спрямованих на просвіту народу, а також у площині, пов'язаній із громадсько-суспільним рухом, спрямованим на започаткування видань українською, за тогочасною термінологією — народною мовою. Сутність проблеми полягає в тому, що в XIX ст. українці, перебуваючи у складі двох імперій — Російської та Габсбурзької, тривалий час не мали змоги провадити власну діяльність у сфері культури та освіти, базовану на народних засадах. Відповідно, не було й власного видавництва, котре займалося б організацією публікацій українською мовою. Загальновідомо, що станом на початок 60-х років XIX ст. в Галичині були лише дві засновані галичанами видавничі структури — Ставропігійський інститут, видання якого виходили церковнослов'янською, та від 1848 р. — Галицько-руська матиця, що після кількох народномовних проєктів перейшла у своїх друках на практику Ставропігії. Важливість налагодження видань українською мовою можна збагнути також на тлі тогочасних малочисельних публікацій, у котрих автори використовували т. зв. язичіє, базоване на суміші церковнослов'янської, народної української, польської та інших мов, отож складне для розуміння й сприйняття. Промовистим у цьому зв'язку було видання «Короткое наставление до розширення засаждения дерев всякого рода для сельского міра», яке побачило світ у Львові 1852 р. [22, с. 14].

Друга площина, яка визначала важливість окресленої в заголовку теми, полягала у вивченні започаткування новоствореним Товариством «Просвіта» видань, безпосередньо спрямованих на просвіту народу його ж мовою. Це стосується студювання низки питань, пов'язаних з у певному сенсі новим підходом до налагодження народної видавничої справи у цьому західному регіоні України. Одним із перших друків, підготовлених й таких, що побачили світ під брендом цієї організації, була читанка «Зоря» [8]. Загалом дана тема є важливою для дослідження сталого, не спорадичного

процесу видання спрямованих на просвіту народу друків народною мовою, напрацьованого Товариством «Просвіта». Отож актуальність теми зумовлена її важливістю та відсутністю відповідних наукових публікацій, в яких репрезентована в цій розвідці проблематика була б розкрита комплексно.

Аналіз досліджень і публікацій. Лише у двох публікаціях, які належать автору цих рядків, в загальному окреслено підготовку до друку цього альманаху та дано його лаконічну [20], фрагментарну характеристику [21]. Варто вказати, що дана читанка згадується у праці С. Перського (Шаха) [22] та в «Нарисі історії “Просвіти”» [26, с. 232]. Відповідно, визначальною основою для нашого дослідження є архівні матеріали, а саме Протоколи засідань Товариства «Просвіта», які дозволяють окреслити спосіб та процес підготовки цього видання, та власне читанка «Зоря» з її змістом, особливостями та ідейно-тематичною спрямованістю.

Метою даної розвідки є з'ясування характеру та ідейно-тематичної спрямованості першої просвітянської читанки «Зоря», її суспільного значення.

Виклад основного матеріалу. Для належного дослідження вказаної теми необхідно передовсім окреслити ідеологічні засади, заманіфестовані на Установчих зборах Товариства «Просвіта», що відбулися у Львові 8 грудня 1868 р. Це ключ до розуміння суті, головно ідейно-тематичного виразу видавничої діяльності цієї організації загалом та перших його видань зокрема.

У своїх виступах промовці сформулювали підходи, спрямовані на вирішення суспільних проблем та задоволення життєво важливих громадських й особистісних потреб галичан [27]. Їхні міркування можна звести до кількох базових позицій: метою діяльності номіновано «пізнання і просвіту народу», а засобом — популяризацію науки серед простого люду за допомогою видавничої діяльності, яку визначено єдиним способом позитивного впливу на суспільство, щоб перетворити галичан на народ освічений, свідомий себе, своїх народних, товариських і громадянсько-державних прав вільного громадянина конституційної держави. Отож просвітницькі видання мали в популярній формі висвітлювати біблійну тематику, національну історію (насамперед — козацтва та княжої доби), надавати відомості з географії, зокрема про народонаселення регіону та зарубіжних країв, астрономії, сільського господарства, промисловості, торгівлі, підприємницької діяльності, сприяли б формуванню юридичної грамотності.

Важливими були і погляди учасників зібрання на спосіб поширення знань. Як базові засади визначено виваженість, обережність і поступовість подачі просвітних знань народові. Знання потрібно було надавати так, щоб галичани могли їх сприйняти охоче (морально) і з розумінням (інтелектуально) та прямувати за тим, що їх цікавить, враховуючи живий інтерес людей та поєднуючи його з потребами суспільного розвитку.

Також передбачалося боротися з негативними людськими рисами через їхнє висміювання та пропагування позитивних особистісних якостей —

50 чесності, добрودушності, тверезості, охайності та інших, сприяти формуванню моральних якостей та естетичних смаків. Це планувалося реалізувати народною мовою, яку розумів простий люд, етимологічним правописом і церковнослов'янським шрифтом, що були звичними для того часу (згодом інституція перейшла на фонетичний правопис та на гражданський шрифт), а видання повинні були бути дешевими, щоб народ мав змогу їх купувати.

Початкові кроки, здійснені в 1869 р., засвідчили, крім вирішення низки організаційних питань, й розгортання просвітницької видавничої діяльності. Першими друками, що вийшли під егідою новоствореного Товариства, були відозва до народу з назвою «Дорогі Родимці» [28] та книжка «Зоря: Читаночка для сільських людей» [28], яка була реально спрямована на реалізацію ідеологічних засад «Просвіти».

Процес формування редакційного портфеля був непростим і вимагав залучення до співпраці всіх творчих інтелектуальних сил. Отож справа, до якої й була покликана нова інституція, отримала своє практичне вирішення.

Шосте засідання Проводу, що відбулося 25 березня 1869 р., було повністю присвячене обговоренню друку праць для народу, а по суті — його започаткуванню. Після залагодження низки питань, які мали «запустити» цю важливу справу, наприкінці засідання член Виділу Омелян Партицький повідомив, що він «укладає читанку для сільських людей і пропонує її на найближчій засіданні для... перегляду і обговорення» [31, с. 9—10]. На наступних нарадах Правління громадської інституції ця ініціатива була продовжена.

Сьоме засідання Виділу, від 26 квітня 1869 р., було повністю присвячене обговоренню підготовлених О. Партицьким матеріалів до читанки. Після того, як автор і виконавець ідеї подав згадані тексти, їх було «прочитано кусник по куснику і прийнято з деякими поправками, всі предложені статейки» [31, с. 10]. Також було «рішено додати ще оден кусень повчающий, котрий достарчити взяв на себе голова, і кілька забавних, дрібніших, так, щоби читанка сягала об'ємом до двох аркушів друку» [31, с. 10]. На завершення «постановлено надписати книжечку «Зоря, читаночка для сільських людей. Часть». Застосований у назві термін «Часть» означав, що це мало бути серійне видання [31, с. 10]. Було вирішено видати її «у 2000 примірниках і покласти ціну таку, щоб лиш видатки на наклад вернулися. Всього заходу біля видання приймався Партицький» [31, с. 10]. Ціна «Зорі» була дійсно невисокою — 5 крейцерів; гроші на її друк надав Михайло Димет, львівський купець, та ще тернопільські учні надіслали для видання дешевих книжок зібрані ними 10 золотих ринських [22, с. 123]. Вони й стали першими меценатами, завдяки яким було започатковано видавничу справу Товариства.

Загалом це означало, що в березні-квітні 1869 р. було прийнято важливі ухвали Виділу про підготовку найпершого видання Товариства, спрямованого на просвітницькі цілі, яке невдовзі й було опубліковане.

Просвітянська читанка з назвою «Зоря» побачила світ як книжечка помірної ціни, невеликого формату, для друку був використаний дешевий папір сірого відтінку. Обсяг складав 59 пронумерованих сторінок, а також 6 сторінок без нумерації, на яких була вміщена інформація про крамницю М. Димета, що вочевидь було її прямою рекламою. Вгорі титульної сторінки великими літерами зазначалася назва видання — «Зоря», під нею уточнення — «Читаночка для сельских людей». Вміщений посередині напис — «книжка перша» — свідчив про намір видавців зробити це видання серійним. Знизу атрибутивні написи — «У Львові, 1869» та «Коштом і заходом товариства “Просвіта”». На звороті титулу містилася лаконічна інформація, яка свідчила про те, що видання було опубліковане у друкарні Ставропігійського інституту.

У читанці вміщено 26 прозових і віршованих творів, різних за тематикою, обсягом та жанрами. Автори вказані лише у змісті — наприкінці текстової частини. Ця перша просвітянська книжка була сформована за структурою, яка мала певну особливість. Зокрема, перші сім публікацій (3—28 стор.) подано як самостійні авторські праці, не об'єднані визначеною спільною назвою. Подальші тексти були розподілені за чотирма рубриками: «Оповідання і казки» (29—48 стор.), «Байки» (48—53 стор.), «Всячина» (54—56 стор.), «Порадник лікарський» (56—58 стор.). На останній 59-й текстовій сторінці — зміст — «Що в тій книжечці поміщено?», в якому вказані назви праць, їхні автори чи упорядники, зазначено сторінки.

Особливе зацікавлення становить тематично-ідейний вираз цього видання. Якщо тип жанрів визначили назви рубрик, то для з'ясування тематики змісту, а особливо ідейного характеру та його спрямування, необхідно здійснити відповідний аналіз книжки.

У першій статті «Дещо про письменство» [10], написаній у стилі розповіді, її автор і упорядник читанки О. Партицький, прихований під криптонімом «К. Г.», зосередив увагу на важливості знань, зокрема наукових, для людства, для його поступу. Ця публікація виконувала репрезентативну функцію, маючи на меті пояснити важливість і доцільність справи, яку взяла на себе нова структура, та викликати в суспільстві зацікавленість пропагованими ідеями, спонукати народ до освіти й науки. Для цього в умовній першій частині, представляючи еволюційний поступ, автор виділив кілька періодів, які пов'язав із вдосконаленням інтелектуальних можливостей, отожд і прогресивних поступальних змін у розвитку людства. Він зосередив увагу на значенні та впливі інтелектуальних чинників на еволюцію господарської діяльності, для чого навів приклади позитивних змін та вказав їхні причини. На початку свого допису автор розповів, що в давнину люди, як звірі, жили тільки по лісах й основним їхнім господарським заняттям було полювання. З часом вони навчилися вирощувати зерно. Відзначив примітивний спосіб тогочасного «рослинництва» — люди «як

небуть копали землю, розкидували зерно, і як хліб поспівав, то брали його руками, бо ще не вміли зробити серпа» [10, с. 3]. З часом вони освоїли скотарство й використання домашніх тварин для обробітку землі, навчили волів та коней ходити у плузі, почали орати, винайшли різні знаряддя, як от серп, косу тощо. Пояснивши так поступ людства, яке пройшло еволюцію від споживацького до відтворюючого господарства, автор вказав на перехід до застосування технічних засобів — згодом люди спромоглися орати, сіяти, віяти й молотити машинами, з'явилися також парові млини. Такого поступу, наголошено автором, люди змогли досягнути «з розумом та з мовою, а потім ще при допомозі письма, подоходили до кращих порядків усюди» [10, с. 3]. У підсумку відзначено, що в давнину первісні люди жили як дикуни, споживали просту їжу, «не знали ні Бога, ні... громадського права, ні добра, ні зла. А тепер... понаучувалися люди як і від холоду боронити себе, як себе заспокоїти... від всякої напасти і негоди» [10, с. 4]. Що наразі люди мають теплі домівки, одяг, кращу їжу, а також «є у нас і віра християнська, котра навчила нас, як жити на світі по правді та як людей любити» [10, с. 4]. Також вказано, як на досягнення, на новий суспільно-політичний устрій, зумовлений прийняттям конституції: «є у нас і права громадські, котрі повинні боронити всякого чоловіка від неправди та від кривди» [10, с. 4]. Наприкінці статті знову наголошено, що «до цього всього подоходили люди своїм власним розумом, за поміччю мови, письменства та науки» [10, с. 4].

В умовній другій частині авторську увагу звернено на людські можливості в реальному часі та в майбутньому, зумовлені освіченістю та її позитивним впливом і на духовність, і на особистісний стан, зокрема на поліпшення, розширення своєї спроможності, передовсім у веденні господарства. З метою переконливої аргументації сказаного, спочатку висвітлюється значення освіченості для збільшення можливостей християнина в пізнанні релігійного вчення. На це вказано в перших рядках цього допису: «Щоб знати і розуміти закон християнський, треба бути письменним, бо письменний чоловік прочитає, то знати буде: *чого* навчає Спаситель людей, як Він жив на землі, і як Його мучили, і як Він навчав жити на землі, щоб вийти в царство небесне» [10, с. 4]. Далі зазначається, що хоча про це людям розповідали в церквах і такі знання були доступними в т. ч. й неписьменним, однак, як наголошено, письменні про все могли самостійно дізнатися у відповідних книгах, зокрема й «про життя і про діла святих угодників, котрі давали приклад, як треба жити по християнськи» [10, с. 5]. Автор пояснює, що з книжок можна навчитися потрібних молитов, «котрі треба знати всякому християнинові, щоб знати, як благати у Господа помилування гріхів наших та допомоги у всякому ділі» [10, с. 5]. Також відзначено, що у відповідних книгах подано інформацію про церковні обряди, які необхідно знати «всякому християнинові» [10, с. 5].

Акцентується й на значенні освіти для громадянина, зокрема наголошено на важливості знання законів, які для того й написані, щоб кожен знав свої права й обов'язки та їх спрямування, бо вони «заведені на користь всім людям» [10, с. 5]. У подальшому деталізованому викладі сказано, що закони ухвалювали для того, щоб одна людина не заподіювали кривди іншій та що у випадку порушення законних прав громадянина можна шукати захисту своїх прав у суді за законом. Наголошується, що незнання прав може призвести до негативних наслідків, бо громадянин не буде знати, які повинності сповняти, або буде «платити тому, кому не слід...» [10, с. 5].

У наступній умовній частині звернено увагу на важливість та практичну користь освіченості для господарської діяльності — «у всякому ділі здається... письмо» [10, с. 6], «учені, та ще й розумні люди» шукають усіляких способів, щоб добитися успіхів [10, с. 6]. І саме для цього й потрібна наука — навіть і для хліборобства, зазначає автор та докладно роз'яснює користь науки для раціонального ведення приватного сільського господарства, порівнюючи господарську діяльність у німців й у галичан. Насамперед ним відзначено, що успіх у рільництві залежав від належної, з розумінням справи, праці, для чого були необхідні відповідні знання. Аргументуючи свої положення, автор вказує, що «наш селянин збере на своїм полі з одного зерна шість, а німець, сусід його, на такому ж самому полі збере вісімнадцять зерен з одного посіяного, отже в три рази більше», «бо німець знає, якого гною треба вивезти на яке поле і як його розкидати й перемішати з землею, щоб він не вивітрів...» [10, с. 7]. За словами автора, німець знає, на якому полі які зернові культури краще висівати, а які не бажано, в які терміни збирати врожай та як його допильнувати, щоб і не прогнило, і не попріло та не проросло. Крім того, відзначено, що в німців завжди худоба буває ліпша від нашої, а все тому, що в нас не знають, як краще доглядати худобу, тому й користь з неї невелика. Автор сповіщає, що в новіших часах винайшли способи, завдяки яким у німців нічого не висихає на полі чи городі, як у наших буває [10, с. 7], і наголошує, що всі ці «способи описуються в книжках, аби тільки хотіли вчитися, а користь буде» [10, с. 8].

У заключній частині акцентується на традиційній поведінці молоді та людей зрілого віку у святкові дні, коли парубки, дівчати та й старі люди, повернувшись із церкви в теплу пору, або йшли на прогулянки, або відвідували своїх близьких чи знайомих, щоб побалакати. Але найбільше вчашали до корчми, де грала музика, або ж відпочивали вдома нічого не роблячи, нудилися. Після таких дещо критичних міркувань автор вказує, що «отут і здалося письмо...» [10, с. 8], коли б чоловік міг взяти до рук книжку та і сам би розвеселився, й інші могли б його читання послухати. Завдяки читанню, за визначенням автора, людина стає розумнішою, навчаючись цінкавому та корисному [10, с. 8].

В останньому абзаці, узагальнюючи сказане, автор відзначає, що для того, щоб розвивалася освіченість наших людей, «додамо ми і своєї праці і будемо... для сільських наших братів друкувати дешеві малі книжечки, з котрих всяке може дечого навчитися, або і весело забавитися» [10, с. 9], а також висловлює надію, що ця перша читанка буде прихильно сприйнята «у наших сільських хатах, і нехай буде прийнята з такою ж любов'ю» [10, с. 9], з якою вона укладалася.

Загалом перша стаття читанки мала чітко виражений ідейно-пропагандистський характер та спрямованість. Базова ідея — вказати на зв'язок знань із прогресом людства в його технічному та духовно-інтелектуальному поступі. У доступній формі обґрунтовано думку про те, що рух від простого до складнішого чи досконалішого відбувається через знання, їх накопичення та фіксацію у книгах, що зрештою було образною формою просвітництва — основного напрямку діяльності Товариства. Звертаючись до різних соціальних груп, уточнюючи їхні релігійний та громадянський статуси, автор викладає базову ідею соціальної орієнтованості просвітництва, подану у форматі знань та важливості їхнього засвоєння й застосування на практиці.

Значення та характерна особливість цієї статті полягали в тому, що вона була написана в ідеологічно-пропагандистському форматі, оскільки її метою було надання високої оцінки людським інтелектуальним можливостям та знанням, які людство нагромаджувало протягом віків і які стали важливою основою для його прогресу. Тому засвоєння надбань поколінь, зосереджених у книжках, визнано ключовою основою та запорукою для особистісного, господарського, громадянського поступу, що своєю чергою мало стати базою для заможного, усталеного, цивілізованого життя суспільства, яке спирається на раціональну працю.

Наступним текстом, вміщеним у читанці, були «Псалми» — «Псалом І» [24] та «Псалом V» [25]. Автором, як указано у змісті, був Павло Ратай (відомий псевдонім Пантелеймона Куліша).

Третя публікація «Зорі» — це стаття автора ідеї й укладача читанки, знову під криптонімом «К. Г.», О. Партицького «Дещо про Землю» [9, с. 12—18], в якій у дохідливій розповідній формі викладено основну інформацію про нашу планету. Донесено, що вона має сферичну форму, а небо, як би не здавалося людині, ніколи не досягало її поверхні, відповідно в такий спосіб пояснюється, що таке горизонт й оманливість суб'єктивного людського уявлення про його нібито зближення з поверхнею Землі. Зазначено, що життєвий досвід, зокрема подорожі, та спостереження за видноколом дозволяли це зрозуміти та збагнути і що мандрівник, обійшовши всю Землю, повернувся б на місце, з якого розпочав кругосвітні мандри. Увага читача також звертається на рух Землі навколо своєї осі, завдяки чому відбувається зміна частин доби, тривалість якої дорівнює 24 годинам. В образній

формі пояснено фізичне явище — земне тяжіння як сила, що притягує до себе всі предмети, вказано на зв'язок сили притягання предметів з їхньою масою — «чим твердіше що [у значенні «предмети»], тим більше воно до Землі притягується» [9, с. 17]. Далі автор розповідає про рух Землі навколо Сонця, яким визначаються і рік, і зміна пір року. Наостанок зазначається, що ця стаття написана для того, аби люди знали, що наша Земля кругла, обертається навколо своєї осі й це визначає добу тривалістю у 24 години, і що вона протягом року робить повний оберт навколо Сонця [9, с. 18].

Наступний допис авторства Наталя Вахнянина «Дещо про людей» [3, с. 18—23] є логічним продовженням статті-попередниці, про що вказано на початку. Насамперед зауважено: щоб уникнути вигадок про людей, які поширювалися недобросовісними оповідачами, названими байкарями, необхідно володіти правдивою інформацією. Отже, згідно з науковими даними, люди, які населяють Землю, є різними за кольором шкіри, одягом, мовою й поділяються на п'ять рас, українці належать до білої раси. Люди, незалежно від кольору шкіри, на що впливають відповідні пігменти, однакові за своєю природою. Далі у статті названо континенти з їхнім населенням: в Азії — монголи та китайці; в Африці — люди, які мають чорну шкіру і яких «зовуть муринами [мурин — те саме, що негр] і кафрами [кафри — назва, що її у XVIII ст. дали бури народам банту]» [3, с. 20], на американському континенті — червоношкірі індіанці; окремо виділено малайзійців. При характеристиці людей, які населяють Землю, окреслено їхні антропологічні й побутові особливості: вказано на відмінності їхніх їжі, одягу, житла, господарської діяльності, зокрема обробітку землі; зауважується, що в окремих народів домінує тваринництво. Відзначено, що третина людства сповідує християнство. Загальна чисельність «білих», за інформацією автора, складає 500 млн, з яких в Європі проживає 280 млн. Біла раса складається з різних народів, які мають власну мову. Наведений неповний перелік народностей, серед яких згадуються й русини в кількості 15 млн. На завершення автор, звертаючись до читачів, наголошує, що подальшу розповідь про народи доречно буде продовжити тоді, коли даний матеріал буде ними добре засвоєний.

Стаття «Зозуля-Кукавка», підготовлена Іваном Верхратським [4], присвячена біологічній тематиці. У ній у розповідному стилі змальовано характер цього птаха, відзначено, що специфічні звуки властиві тільки самцям цього виду і що завдяки своєму оперенню птах може швидко літати. Описуючи поведінку зозулі, автор відзначає, що вони живуть парами, з настанням холодів відлітають у вирій. Не оминув автор і той факт, що зозулі підкидають своїх пташенят іншим птахам.

Друком, який завершує першу частину читанки, є байка Юрія Федьковича «Кінь і віл» [30]. За змістом і формою це своєрідний виклад міркувань про цінності військового коня й вола. Її ідея полягає в акцентуванні переваги продуктивної праці вола над служінням коня жовніру, оскільки війна

веде до негативних наслідків, а завдяки волові господар має і достаток, і можливість допомогти людям, і забезпечити собі щасливе життя.

Наступні твори зібрані під рубриками, перша з яких називається «Оповідання і казки» [14]. Важливість вміщених у ній публікацій (обсягом від однієї до семи сторінок), враховуючи характер жанру, полягає в наявності ідейної основи та моральних засад.

Так, в оповіданні Михайла Тимяка «Бог знає, чим чоловіка карати має» [29] йдеться про зарозумілого господаря, який жив у достатку та хвалився, що не боїться пожежі, бо переконаний, що знає, як відбудувати свій будинок. Коли ж сталася пожежа, то й сам її не гасив, і людям не дозволяв, — вважав, що має достатньо грошей, які сховав у дереві. Однак повинь знесла дерево, а з ним і статки господаря, і він став злидарем, заробляючи на життя тим, що розносив пошту. Далі розповідається про його пригоди, які засвідчують, що не варто бути таким зарозумілим і гнівити Бога.

Уміщене наступним оповідання «Панькова кобила» Григорія Квітки-Основ'яненка [11] розповідає про неуважного господаря, який намальованого коня прийняв за живого й намагався його загнудати, чим викликав сміх у парубків, які разом зі вправним художником спостерігали за дійством. Це була, враховуючи присвячену талановитості митця частину тексту, своєрідна ода, висока оцінка майстерності та освіченості художника, хоча в ній простежується й сарказм стосовно господаря, позбавленого уважності та спостережливості.

Оповідання Я. Головацького «Іван Брехун (приказка народна)» [7] актуалізує легковірність, необдуманість, відсутність критичного мислення. У творі «Боднар» [6] того ж автора йдеться про хитрого мандрівного боднара, який, прикинувшись кравцем і намагаючись вгодити господарю, до якого потрапив у пошуках роботи, зумів і пообідати, і викрутитися у складній ситуації, й уникнути нарікань, хоча й не справдив надії ймовірного «роботодавця». Мораль — спроможність знайти вихід із неоднозначних життєвих обставин. В оповіданні «Баламут» [12], автор якого прихований під криптонімом М. К., пропагується освіченість, важливість шкільництва для особистісного розвитку людини. У творі «Вовк і кравець» [26] йдеться про винахідливого кравця, який зумів перехитрити вовка. Мораль очевидна — завдяки сміливості, прагненню до порятунку, волі до життя, гостроті розуму людині вдається врятуватися від будь-якої небезпеки. Оповідання «Швець і його наймичка» [25] висміює лінь та високо оцінює мудрість, адже завдяки останній вдалося допомогти людині позбутися негативних рис.

У рубриці «Байки» [1] вміщено вісім творів, в яких критикуються незгодженість в роботі [19], схильність до перебільшеної оцінки себе та своїх можливостей [2], до гіперболізування своїх рідних [13]; на прикладі птахів актуалізуються критерії користі та шкоди [18]; позитивуються людські порозуміння та згідливість, що становлять важливу основу для гарних

результатів будь-якої діяльності [17]; пояснюється положення «людина — мірило всіх речей» [16]; висміюються занадто говірки люди [15] тощо.

Наступна рубрика з назвою «Всячина» [5], яку, як і чергову [32], про що вказано у змісті, підготував О.П. Рафалович, складається із шести лаконічних, без заголовків, прозових творів етичного спрямування. У них звернено увагу на характери людей, які визначають їхні життєві інтенції, орієнтири та моделі поведінки. Зокрема, надається критична оцінка зарозумілості, що зумовлює нехтування реаліями, з доречним покаранням того, хто нафантазовані уявлення намагається обґрунтувати псевдологічними методами. Критично потрактовано схильність до самосуду та високо оцінено спроможність громади адекватно відреагувати на найрізноманітніші вимоги, вийти зі скрутного становища тощо.

У «Пораднику лікарському» [23], заключній рубриці читанки, надаються поради щодо лікування пропасниці (лихоманки), зубного болю, запалення очей, гельмінтів, лишаю та опіків. До прикладу, опіки рекомендується лікувати за допомогою посипання ураженого місця борошном та обв'язування його льняним полотном.

Завершує читанку, як зазначалося вище, зміст та вказівка на те, що її упорядником є О. Партицький.

Загальний огляд матеріалів, розміщених у «Зорі», дозволяє стверджувати, що вихід у світ видання засвідчує курс Товариства «Просвіта» на практичну реалізацію ідеологічних засад, заявлених на Установчих зборах цієї інституції. Отож базовим видом діяльності новоствореного Товариства була видавнича справа, спрямована на просвіту народу його ж мовою та звичним для тогочасної Галичини етимологічним правописом.

Успіх та суспільний резонанс «Зорі» засвідчило її позитивне сприйняття громадою. У протоколі дев'ятого засідання Виділу Товариства від 1 липня 1869 р. зазначається: «Під кінець засідання заявив п. Партицький, що із надрукованої перед двома тижнями “Зорі” не лишилося вже і одного екземпляра. Цілий наклад в 2000 ек[земплярів], розібраний як би в одній хвилі. — Виділ, [враховуючи] таку прихильність публіки для першого сво[го] [вид]авництва, рішив по мірі средств продовжити видавництво “Зорі” і печатати книжок для народу в 2—3000 примірниках» [31, с. 11—12].

Позитивне сприйняття першого просвітянського видання підтвердили також відгуки народовців та представників протилежного табору — москвофілів. У листі до брата від 6 липня 1869 р. О. Барвінський із Бережан писав, що «тут дуже за “Зорею” питають. Сільські вчителі і навіть селяни приходять до мене, а я змушений відправляти їх ні з чим, бо не маю жодного примірника. Таким чином, скажи, щоб як можна скорше 70 примірників прислали» [26, с. 20]. Зреагував на вихід «Зорі» й опонент народовців і «Просвіти» москвофіл І. Наумович, який ознайомився з її змістом та написав листа до Проводу, в якому зазначив, що «з сердечною радістю повитав

58 я перший плід Вашого Тов-а “Просвіта”. Ще в 1850 р., будучи в духовнім семінарі, був я переконаний, що ми, образуючі вищі верстви нашого народу, а не даючи ніякого корму сільському народові, будемо усе безсильними, і вороги нас задавлять, як то справді видимо на ділі. Якби ми через тих 20 літ свободи були ужили всіх наших сил на такі популярні видання, як “Зоря”, ми стояли би нині далеко вище і почуття національне перейшло би уже ввесь наш народ...» [22, с. 124—126]. На закінчення додав, що «дітвора прийняла “Зорю” з неймовірним одушевленням» і що «в цілیم селі знають зміст “Зорі”». Крім того, він обіцяв надіслати свої твори до публікації, однак, на жаль, своїх обіцянок не виконав [22, с. 124—126].

Наукова новизна. Вперше здійснено комплексне дослідження та дано всебічну характеристику, з’ясовано ідейно-тематичний вираз першої просвітянської читанки «Зоря», окреслено її значення для Товариства «Просвіта» та суспільства.

Висновки. Вихід у світ першої читанки з назвою «Зоря» засвідчив насамперед започаткування новоствореним Товариством просвітницької діяльності, базованої на ідеологічних засадах, яка ідейно й тематично відповідала інтересам народу, його духовно-інтелектуальним потребам, сприяла його розвитку в інтелектуальному, духовно-моральному напрямках. Читанкою було започатковано популяризацію наукових знань з географії, етнографії, природознавства; формування моральності суспільства через критичну оцінку, зокрема, негативних людських рис та пропагування позитивних етичних норм. Застосований у процесі підготовки видання підхід став у майбутньому основою формування методики видавничої діяльності Товариства «Просвіта»: так, була вироблена відповідна організаційно-видавнича методична база, яка вдосконалювалася, модифікувалася й стала основою для діяльності цього орієнтованого на потреби народу видавництва, а поява в культурницькому просторі краю читанки «Зоря» засвідчила початок сталої, безперервної, що прийшла на зміну спорадичним друкам окремих творів, народної видавничої справи, базованої винятково на народній мові.

Отож це перше видання під егідою Товариства «Просвіта», спрямоване на виконання статутних цілей та завдань нової інституції, деталізованих в ідеологічних засадах, мало особливе значення, оскільки читанка стала своєрідною репрезентацією «Просвіти», виконавши функцію її візитівки та викликавши інтерес до Товариства. Згодом були створені інші організації, орієнтовані суто на розгортання народного видавництва — Товариство ім. Шевченка (згодом НТШ) (1873), «Руське педагогічне товариство» (згодом «Рідна школа») (1881) та інші просвітницькі інституції, які цю справу продовжили та розвинули.

Назагал дана тема є основою для вивчення формування та розвитку української видавничої справи народною мовою, спрямованої на просвіту народу із врахуванням необхідної для його поступу проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байки // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 48—53.
2. В. К. Віл і осел (після німецького) // Там само. С. 48—49.
3. Вахнянин Н. Дещо про людей // Там само. С. 18—23.
4. Верхратський І. Зозуля-Кукавка // Там само. С. 24—27.
5. Всячина // Там само. С. 54—56.
6. Головацький Я. Боднар (приказка народна) // Там само. С. 37—38.
7. Головацький Я. Іван Брехун (приказка народна) // Там само. С. 36—37.
8. Зоря: Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, коштом і заходом т-ва «Просвіта». 1869. 59 с.
9. К.Г. [Партицький О.] Дещо про Землю // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 12—18.
10. К. Г. [Партицький О.] Дещо про письменство // Там само. С. 3—9.
11. Квітка Г. Панькова кобила // Там само. С. 33—35.
12. М.К. Баламут // Там само. С. 38—39.
13. Наумович І. Ворона, сорока і сова // Там само. С. 50—51.
14. Оповідання і казки // Там само. С. 29—53.
15. Павло Свій [Свенціцький П.]. Барабан // Там само. С. 53.
16. Павло Свій [Свенціцький П.]. Дід і камінь // Там само. С. 52.
17. Павло Свій [Свенціцький П.]. Згода // Там само. С. 52.
18. Павло Свій [Свенціцький П.]. Ластівка і горобець // Там само. С. 51.
19. Павло Свій [Свенціцький П.]. Птах, щупак і рак // Там само. С. 51.
20. Пашук В. Товариство «Просвіта» — започаткування діяльності (1868—1870) // Народознавчі зошити. 2020. № 3. С. 695—713. <https://doi.org/10.15407/nz2020.03.695>
21. Пашук В. Особливості видавничої діяльності Товариства «Просвіта» // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти (Доповіді та повідомлення II Міжнародної наукової конференції. Львів, 29 жовтня 2021 р.). Львів, 2021. С. 79—82.
22. Перський С. Популярна історія Товариства «Просвіта». Львів, 1832. 268 с.
23. Порадник лікарський // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 56—58.
24. Ратай П. «Псалом І» // Там само. С. 9—10.
25. Ратай П. «Псалом V» // Там само. С. 10—12.
26. Рудченко Н. Вовк і кравець // Там само. С. 39—40.
27. Рудченко Н. Швець і його наймичка // Там само. С. 46—48.
28. Середяк А. Діяльність Товариства «Просвіта» в 1868—1914 рр. // Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993. С. 18—41.
29. Справозданє з перших загальних зборів товариства «Просвіта» (Львів, падолиста) // Правда. 1868. № 43. С. 513—516; № 44. С. 525—526.
30. Товариство «Просвіта» у Львові : покажчик видань. 1868—1939. Львів, 1996. 580 с.
31. Тимяк М. «Бог знає, чим чоловіка карати має» // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 29—33.
32. Федькович Ю. Кінь і віл // Там само. С. 27—28.
33. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 348 (Фонд Товариства «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 7628.
34. Що в тій книжочці поміщено? // Зоря. Читаночка для сельских людей. Кн. 1. Львів, 1869. С. 59.

Отримано 28 березня 2025 р.

1. Baike [Fables] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 48—53.
2. V. K. Vil i osel (pislia nimetskoho) [Ox and donkey (after German)] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 48—49.
3. Vakhnianyn N. Deshcho pro liudei [Something about people] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 18—23.
4. Verkhratskyi I. Zozulia-Kukavka [Zozulya-Cuckoo] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 24—27.
5. Vsiachyna [Miscellaneous] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 54—56.
6. Holovatskyi Ya. Bodnar (prykazka narodna) [Bodnar (folk saying)] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 37—38.
7. Holovatskyi Ya. Ivan Liar (prykazka narodna) [Ivan Liar (folk saying)] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 36—37.
8. *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, at the expense and initiative of the Prosvita Society], 1869. 59 p.
9. K. H. [Partytyskyi O.]. Deshcho pro Zemliu [Something about Earth] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 12—18.
10. K. H. [Partytyskyi O.]. Deshcho pro pysmenstvo [Something about writing] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 3—9.
11. Kvitka H. Pankova kobyly [Pankov's mare] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 33—35.
12. M. K. Troublemaker // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 38—39.
13. Naumovych I. Vorona, soroka i sova [Crow, magpie and owl] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 50—51.
14. Opovidannia i kazky [Stories and fairy tales] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 29—53.
15. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Baraban [Drum] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 53.
16. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Did i kamin [Grandfather and the stone] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 52.
17. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Zghoda [Consent] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 52.
18. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Lastivka i horobets [Swallow and sparrow] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 51.
19. Pavlo Svii [Sventsitskyi P.]. Ptakh, shchupak i rak [Bird, tentacle and crayfish] // *Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei* [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 51.
20. Pashuk V. Tovarystvo "Prosvita" — zapochatkuvannia diialnosti (1868—1870) [The Prosvita Society — the beginning of its activities (1868—1870)]. *Narodoznachchi zoshyty* [Ethnographic notebooks]. 2020. No. 3, pp. 695—713. <https://doi.org/10.15407/nz2020.03.695>
21. Pashuk V. Osoblyvosti vydavnychoi diialnosti Tovarystva "Prosvita" [Peculiarities of the publishing activities of the Prosvita Society]. *Vydavnychyi rukh v Ukraini: seredovyscha*,

- artefakty* (Dopovidi ta povidomlennia II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii [Publishing Movement in Ukraine: Environments, Artifacts (Reports and Announcements of the 2nd International Scientific Conference)]. Lviv. October 29, 2021). Pp. 79—82.
22. Perskyi S. Populiarna istoriia Tovarystva “Prosvita” [Popular history of the Prosvita Society]. Lviv, 1832. 268 p.
23. Poradnyk likarskyi [Medical advisor] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 56—58.
24. Ratai P. “Psalom I” [Psalm I] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 9—10.
25. Ratai P. “Psalom V” [Psalm V] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 10—12.
26. Rudchenko N. Vovk i kravets [The Wolf and the Tailor] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 39—40.
27. Rudchenko N. Shvets i yoho naimychka [The Shoemaker and His Maid] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book. Lviv, 1869. Pp. 46—48.
28. Serediak A. Diialnist Tovarystva “Prosvita” v 1868—1914 rr. [Activities of the Prosvita Society in 1868—1914] // Narys istorii “Prosvity” [An Outline of the History of “Prosvita”]. Lviv—Krakiv—Paris, 1993. Pp. 18—41.
29. Spravozdanie z pershykh zahalnykh zboriv tovarystva «Prosvita» (Lviv 26. padolysta) [Report from the first general meeting of the Prosvita society (Lviv, November 26)]. *Pravda* [The Truth] 1868. No. 43, pp. 513—516; No. 44, pp. 525—526.
30. Tovarystvo “Prosvita” u Lvovi: pokazhchyk vydan. 1868—1939 [Society “Prosvita” in Lviv: index of publications. 1868—1939]. Lviv, 1996. 580 p.
31. Tymiak M. “Boh znaie, chym cholovika karaty maie” [God knows how to punish a man] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 29—33.
32. Fedkovych Yu. Kin i vil [Horse and ox] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. Pp. 27—28.
33. Fond 348. Unit 1. Fol. 7628. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
34. Shcho v tii knyzhochtsi pomishcheno? [What is in that book?] // Zoria: Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people]. Book 1. Lviv, 1869. P. 59.

Received on March 28, 2025

Volodymyr Pashuk

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-3536-1848

E-mail: volparo@gmail.com

“ZORIA” — THE FIRST ENLIGHTENMENT READER (LVIV, 1869)

The Purpose of the paper is to clarify the character and ideological-thematic orientation of the first enlightenment reader, *Zoria*. **Methodology.** In the course of the research, methods of comparative and complex-structural analysis and synthesis were used, which allowed for a general overview of the reader and its components, characterization of its content, and outlining its ideological-thematic expression regarding the popularization of scientific knowledge

in geography and ethnography, as well as the formation of ethical norms of society in accordance with the ideological principles of the newly established Prosvita Society. **Scientific novelty.** For the first time, the structure, character, and orientation of the first enlightenment reader have been investigated. **Conclusions.** *Zoria* is the first publication under the auspices of the Society aimed at fulfilling the statutory goals and tasks detailed in its ideological principles. This was of particular importance as the reader became a representation of the new organization, serving as its calling card and generating interest in the new institution — then little known in the region — and in its mission oriented toward the enlightenment of the people in their own language. The nature of the educational activity was determined by its structure, as evidenced by the ratio of popular science texts to ethical ones. Thus, out of 26 texts, five concerned scientific knowledge, while 21 were aimed at the formation of ethical norms. This indicates that the formation of moral standards was a priority in the publication. Furthermore, it is proven that the activity initiated by the newly formed Society, which resulted in the *Zoria* reader, also marked the beginning of a consistent and continuous folk publishing business — replacing sporadic printings of individual works — based exclusively on the folk language, which ideologically and thematically corresponded to the interests, spiritual-intellectual needs, and development of society. At the same time, the approach applied in the preparation of this first reader became the future basis for the publishing methodology of this educational structure. This meant that an appropriate organizational and publishing methodological framework was developed at that time, which was subsequently improved, modified, and became the foundation for the activities of the publishing house oriented toward the needs of the people.

Key words: *Zoria* — Chytanochka dlia selskykh liudei [Dawn: A reader for rural people], Prosvita Society, Prosvita reader, Prosvita ideological principles, popularization of scientific knowledge, formation of ethical norms.